

Rudolf BOEHM

HEGEL EN DE FENOMENOLOGIE

UIT „TIJDSCHRIFT VOOR FILOSOFIE”
31e JAARGANG — NUMMER 3 — SEPTEMBER 1969

HEGEL EN DE FENOMENOLOGIE¹

door Rudolf BOEHM (Gent)

I.

Ik zal over Hegel en de fenomenologie niet spreken vanuit een derde neutrale oogpunt en observatiepost, maar wel vanuit het standpunt van de fenomenologie zelf, vanuit het oogpunt van een navolging van Husserl tegen het einde van de eerste eeuw van het bestaan van een fenomenologische wijsbegeerte, en wel tégen Hegel. Ik ga weinig meer kunnen doen dan mijn standpunt en mijn zienswijze duidelijk te maken. Bijgevolg zal het best zijn ermee te beginnen het algemeen historisch kader te schetsen waarin ik de filosofie van Hegel zie verschijnen en waaruit voor mij haar betekenis blijkt.

1. Lezing, gehouden op de studiedagen van het Wijsgerig Gezelschap te Leuven, 3 mei 1969.

De lezing omvat de volgende delen :

- I. een korte schets van mijn opvatting van de geschiedenis van de westerse wijsbegeerte om de plaats aan te wijzen die Hegel volgens mij in deze geschiedenis inneemt.
- II. het hoofddeel, gewijd aan een voorstelling van Hegel als de filosoof van het absoluut weten.
- III. enkele beschouwingen over Hegel en de fenomenologie, meer in 't bijzonder over Hegel en Husserl, hun overeenkomst en hun tegenstelling.

Het hoofdgedeelte (II.) handelt over

- A. de idee van het absoluut weten bij Hegel en het begrip van weten dat hierbij ten grondslag ligt ;
- B. de stelling van het absoluut weten, d.w.z. de verabsolutering van het weten, en wat ertoe aanleiding heeft gegeven, dit gezien in het licht van de verhouding tussen Hegel en Fichte (ook Goethe) ;
- C. het middel van Hegel om vanuit de idee van het absoluut weten het weten als het absolute voor te stellen, namelijk de zogenaamde dialectiek van Hegel.

Wat wij filosofie noemen neemt een begin met Plato en Aristoteles. De σοφία van deze φιλοσοφία is volgens hen en sedertdien de θεωρία. Filosofie is sindsdien filotheorie. Filosoferen heet streven naar zuiver theoretisch weten. Dit feit is datgene wat het spreken over „wat wij filosofie noemen”, het aansluiten bij deze benaming, het verwijzen naar Plato en Aristoteles en het opzij laten van oudere en niet-westerse vormen van „filosofie”, als relevant en legitiem laat verschijnen. Want wanneer ons eigen tijdperk, en dat op planetaire schaal, voorkomt als het tijdperk van de wetenschap, dan blijft in dit overheersend verschijnsel van ons tijdperk nog steeds de bepaling van het eigenlijk weten als zuiver theoretisch weten aanwezig, en wel op beslissende en doorslaggevende wijze.

Van Plato en Aristoteles is de idee afkomstig dat de mens, dat de mensheid, door zuiver theoretisch weten na te streven en te verwerven, vrij, zelfs vrij van de dood, dus onsterfelijk, en bijgevolg omzeggens godgelijk zou kunnen worden. Deze idee werd de grondslag zowel voor de spanningen die tussen filosofie en kristendom moesten optreden, alsook voor het later tot stand gekomen bondgenootschap tussen beiden. Uit dit bondgenootschap zou overigens blijkbaar de filosofie meer voordeel trekken dan het kristendom. In feite heeft het kristelijk denken, vooral dat uit de hoge middeleeuwen, op hoogst belangrijke wijze bijgedragen tot de voorbereiding van de daadwerkelijke verwezenlijking van dit ideaal, waarmede onze moderne tijden beginnen.

Het eigenaardige is nu dat de moderne wijsbegeerte vanaf Francis Bacon en Descartes aan die ene hernieuwing van het theoretisch ideaal te danken valt en die ook rechtstreeks heeft mede gewerkt om dit ideaal te beginnen verwezenlijken, dat deze moderne wijsbegeerte niettemin van meet af een weg is opgegaan waarop dit ideaal in steeds toenemende mate in twijfel zou getrokken worden. Descartes ontdekt dat het verwerven van zuiver theoretisch weten een herleiding van het menselijk bestaan tot zuiver subjectzijn van de geest veronderstelt – d.w.z. de afbraak van het substantieel bestaan van de mens. Spinoza

begrijpt dat het streven naar zuiver theoretisch weten onverenigbaar is met een streven naar menselijke vrijheid, hetzij dat vrijheid alleen kan heten het zich schikken in de noodzakelijkheid, en dat overigens het volmaaktheidsideaal van een zuiver theoretische geest een radicale wijziging van het kristelijk Godsbeeld opdringt. Locke en zijn Engelse en Franse navolgers zien niet in hoe het ideaal van zuiver theoretisch weten toelaat aan het dilemma te ontsnappen, ofwel alle kennis van de menselijke geest te beperken tot een kennis van zijn eigen voorstellingen of „ideeën”, ofwel het verschijnsel kennis gewoon bij alle andere natuurverschijnselen onder te brengen zonder het van deze nog als kennis van iemand te kunnen onderscheiden. De geniale poging van Leibniz om dit dilemma te overwinnen blijft als een zuivere constructie in de lucht hangen. Kant stelde dat alle werkelijke kennis die we kunnen opdoen, zelf op het zogenaamd zuiver theoretisch vlak, precies een beperking van het zuiver intuïtief („theoretisch”) opvattingsvermogen van het menselijk verstand tot mogelijksvoorwaarde heeft. Fichte heeft uiteindelijk begrepen dat tussen filosofie in de zin van zuiver theoretisch weten en realiteit van het werkelijk leven een „volstreekte antithesis”, een onoverkomelijke kloof bestaat.

Hegel heeft daar tegenover getracht het ideaal van zuiver theoretisch weten te redden, en dit door dit weten eenvoudig als het absolute te poneren en al de bezwaren tegen dit ideaal van weten die in de loop van de moderne wijsbegeerte van Descartes tot Fichte werden naar voren gebracht te aanvaarden, maar niet als bezwaren of opwerpingen, maar integendeel als consequenties uit het begrip van het weten zich eigen te maken. Nog bestond in de grond geen ander begrip van weten dan dat van zuiver theoretisch weten. Bijgevolg kon Hegel gewoon in naam van de waarheid het standpunt van dit weten als een absoluut standpunt opeisen en stellen: „Die wahre Gestalt, in welcher die Wahrheit existiert, kann allein das wissenschaftliche System derselben sein.”²

2. *Phänomenologie des Geistes* (ed. Hoffmeister), blz. 12. (Van elke associatie van Hegels speculatief systeem met de fenomenologische wijsbegeerte, op grond van het feit dat het woord fenomenologie in de titel van een van Hegels werken voorkomt, wordt hier volstrekt afgezien.)

II.

Men kan inderdaad niet nadrukkelijk genoeg beklemtonen dat Hegel de filosoof is van het absoluut weten. „Das Ziel, das absolute Wissen” staat niet alleen letterlijk aan het einde van de *Phänomenologie*³, maar eveneens opnieuw in weinig afwijkende formuleringen aan het einde van de *Logik* en van de *Encyclopädie*. Om duidelijk te begrijpen waarover het hier gaat moet men even twee dingen uit elkaar houden: Enerzijds „absoluut weten” in de betekenis van Hegels eigenlijke en centrale stelling, bestendige vooropstelling en doelstelling van al zijn bewijsvoeringen tegelijk, namelijk dat het weten het *absolute* is; en anderzijds „absoluut weten” in de betekenis van de idee van een weten dat absoluut *weten*, op geen enkele wijze slechts relatief weten is. In deze laatste betekenis hebben we te maken met de zuivere idee van het weten; in de eerste betekenis met het poneren, van wat beantwoordt aan deze idee, als „iets” absoluuts, namelijk als het *absolute*. Onmiddellijk moeten we echter om Hegel te volgen en te begrijpen deze onderscheiding terug overschrijden. Want Hegel tracht alleen uit de idee van wat waarachtig weten is af te leiden dat het absoluut weten het *absolute* zonder meer is; in feite, lijkt het mij, niet zonder dit laatste toch bestendig voorop te stellen, maar dit is op slot van rekening een opwerping tegen Hegel, de opwerping zelfs, alhoewel Hegel ook dikwijls genoeg – bv. tegen Kant en Fichte – die vooropstelling als noodzakelijk opeist en deze noodzakelijkheid als argument gebruikt.

Laat ons pogen de samenhang tussen de twee betekenissen van „absoluut weten” iets op te helderen; waar we het hebben over „absoluut weten” in de betekenis van de idee van volmaakt weten, gaan we moeten trachten te antwoorden op de vraag: Hoe kan men eigenlijk het weten als het *absolute* aanzien? En waar we het hebben over „absoluut weten” in de betekenis van het verabsoluteerd weten (in feite een vergoding van het weten), gaan we een antwoord moeten

3. *Phänomenologie des Geistes*, blz. 564.

zoeken op de vraag: Wat geeft eigenlijk aanleiding tot die wanhopige poging om het weten de plaats van het *absolute* toe te wijzen?

A. Dus, ten eerste: Wat héét absoluut weten, wat is volgens Hegel een weten dat absoluut, volstrekt, volmaakt, onvoorwaardelijk weten is? Volgens de *Phänomenologie*, die ook „*Wissenschaft des erscheinenden Wissens*” genoemd wordt⁴, is het absoluut weten „der sich als Geist wissende Geist”⁵. In het besluit van de *Logik*, onder de hoofding „Die absolute Idee” luidt het: „In der Idee der absoluten Erkenntnis ... ist [der Begriff] zu ihrem [vielleicht: der logischen Wissenschaft] eigenen Inhalte geworden. Sie ist selbst der reine Begriff, der sich zum Gegenstande hat.”⁶ In het besluit van de *Encyclopädie* – onder de hoofding „Die Philosophie” vernemen wij: „Dieser Begriff der Philosophie ist die *sich denkende* Idee, die wissende Wahrheit.”⁷ Overal gaat het blijkbaar om één zelfde zaak: Weten is volgens zijn absolute idee volstreekte overeenstemming, namelijk identiteit van subject en object van het weten, van diegene die weet en van, of met, het onderwerp van het weten, bijgevolg met zichzelf; diegene die weet moet zelf niets anders zijn dan zuiver weten (en niet iemand die nog iets anders zou zijn dan weten), en het onderwerp van dit weten kan alleen nog eens dit weten zelf zijn. Daaruit blijkt wat Hegel onder weten beoogt en waarvan hij de absolute idee wil uitspreken: Hij beoogt het zuiver theoretisch weten, dat volgens zijn eigen idee volstrekt moet opgaan in de zuivere beschouwing (Grieks *θεωρία*, Latijn *speculatio*) van zijn object, zelf niets anders meer wil zijn dan zuivere weerspiegeling van dit object, absoluut overeenstemmen met, en aangepast zijn aan, dit object (in de waarheid van de *adaequatio rei et intellectus*). En, iets onverwachts, begrijpen we al hoe men bijgevolg het weten

4. *Phänomenologie des Geistes*, blz. 564.

5. *Phänomenologie des Geistes*, blz. 564.

6. *Wissenschaft der Logik* (ed. Lasson), II, blz. 505.

7. *Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften* (ed. Hoffmeister), blz. 488, in § 574; hierbij een verwijzing naar § 236, in het gedeelte „Logik”, waar opnieuw de analoge formule over de absolute idee verschijnt die bovendien nog eens hernomen wordt in het slotparagraaf 577 van de *Encyclopädie*.

waarheid niets anders meer moet zoeken. Trouwens, volgens zijn eigen kàn poneren als iets absoluuts, als hèt absolute waarbuiten men in absolute idee *is* weten niets anders dan al dat wat zijn onderwerp vormt, en al datgene wat mogelijk onderwerp van weten is, dus al wat waar is, al wat werkelijk is. Weten is, volgens de absolute idee van zuiver theoretisch, zuiver speculatief, zuiver bespiegelend weten, niets anders dan het geheel wat bestaat, ofwel, dit geheel *is* – het weten : „Die wahre Gestalt, in welcher die Wahrheit existiert, kann allein das wissenschaftliche System derselben sein”⁸, en „Das Wahre ist das Ganze”⁹. Wel zou men kunnen zeggen : Deze volmaakte identiteit bestaat slechts in de absolute *idee* van het weten. Maar in de vorm van deze *idee* is het weten precies volmaakt ; aan deze idee moet zich bijgevolg houden wie wil spreken in naam en op grond van het authentiek weten.

B. Die formuleringen kunnen aanvaardbaar lijken. Ze komen niettemin hoogst eigenaardig voor. Men zou de neiging hebben om te zeggen : Wel, zo kan men het zeggen, wanneer men wil. Nochtans zou men het zelf eigenlijk niet helemaal zo willen zeggen. Men ziet niet, waarom men dit zo zou moeten zeggen. Het zijn immers formuleringen waarvan men niet zonder meer inziet welke zin ze moeten hebben, namelijk waarom men het precies *zó moet* zeggen, wat eigenlijk juist tot deze formulering aanleiding geeft. Dat was de andere vraag die ik zopas heb gesteld. Het weten kàn enigzins, lijkt het, als iets absoluuts voorgesteld worden. Maar welke aanleiding, welke noodzakelijkheid bestaat er eigenlijk om het zodoende als hèt absolute voor te stellen en het absolute als het weten ?

Hegels formulering is ook nogal riskant, namelijk geriskeerd in het belang van zijn eigen bedoeling. De absolute geest, de absolute idee, het absoluut weten – ze weten van niets dan van zichzelf. Met andere woorden : „Was durch das Wissen, und aus dem Wissen entsteht, ist nur ein Wissen. Alles Wissen aber ist nur Abbildung, und es wird in

8. *Phänomenologie des Geistes*, blz. 12, zie boven.

9. *Phänomenologie des Geistes*, blz. 21.

ihm immer etwas gefordert, das dem Bilde entspreche. Diese Forderung kann durch kein Wissen befriedigt werden ; und ein System des Wissens ist notwendig ein System bloßer Bilder, ohne alle Realität, Bedeutung und Zweck. Hast du etwas anderes erwartet ? Willst du das innere Wesen deines Geistes ändern, und deinem Wissen anmuten mehr zu sein, denn ein Wissen ? ... Aber Wissen ist nicht Realität, eben darum, weil es Wissen ist.” Dat heeft iemand anders geschreven dan Hegel, vóór Hegel, namelijk Fichte¹⁰. Daarmede zijn we op het spoor van wat aanleiding heeft gegeven tot Hegels wanhopige poging om het weten te verabsoluteren. Hegel is niet te begrijpen zonder Fichte, niet zonder de hele geschiedenis van de moderne wijsbegeerte zoals haar consequenties door Fichte werden samengevat ; terwijl de meesten van ons omgekeerd Fichte, en zelfs de hele geschiedenis van de moderne wijsbegeerte, slechts langs Hegel om kennen – en bijgevolg miskennen, want Hegels filosofie is niets anders dan een poging om de consequenties van de moderne wijsbegeerte van Descartes tot Fichte uit de weg te gaan en eraan te ontsnappen. Wanneer Hegel aan zijn idee van het absoluut weten, d.w.z. aan zijn verabsolutering van de platonisch-aristotelische idee van zuiver theoretisch weten, nog eens tegen het einde van de *Logik*, haar meest heldere en eenvoudige formulering geeft, heet het : dat het hem gaat om „das Aufheben des Gegensatzes zwischen Begriff und Realität und die Einheit, welche die Wahrheit ist”¹¹ ; die formulering is slechts te begrijpen door haar te confronteren met deze stellingen van Fichte : „Ausdrücklich und ganz bestimmt durch das *Nichtphilosophieren* ... entsteht uns alle Realität ; und umgekehrt, sowie man sich zur reinen Spekulation erhebt, verschwindet diese Realität notwendig ... Nun ist das *Leben* Zweck, keineswegs das Spekulieren ... *Leben* ist ganz eigentlich *Nicht-Philosophieren* ; *Philosophieren* ist ganz eigentlich *Nicht-Leben* ; und ich kenne keine treffendere Bestimmung beider Begriffe, als diese. Es ist hier eine vollkommene Antithesis, und ein Vereinigungspunkt ist

10. *Die Bestimmung des Menschen* (1800), *WW.* (ed. Medicus), III, blz. 342.

11. *Wissenschaft der Logik*, II, blz. 496.

... unmöglich ...”¹² Fichte heeft inderdaad in zijn *Wissenschaftslehre* begrepen dat, waarvan het zuiver theoretisch weten alleen beoogt en instaat is weten te zijn, te weten wat in Kants bewoording het *Ding an sich* heet, d.w.z. „eine unabhängig von dir vorhandene Sinnenwelt”¹³, in feite niets anders is dan het eigen product van de eigensoortige praktijk van het beogen van een dergelijk zuiver theoretisch weten, en daarbuiten geen enkele realiteit bezit. Maar Fichte heeft geenszins in dit conflict de werkelijke realiteit opgeofferd aan dit begrip van weten, maar integendeel zijn *Wissenschaftslehre* uitdrukkelijk een zuiver „negatieve en kritische” functie toegeschreven met het oog erop de mens te bevrijden voor een nieuwe toenadering van de realiteit¹⁴. Een nieuwe toenadering, onafhankelijk van de idee van zuiver theoretisch weten; nu kent Fichte zelf geen ander begrip van weten; en bijgevolg heet „onafhankelijk van de idee van zuiver theoretisch weten” voor hem: „onafhankelijk van het weten”. Dit alleen maakt Hegel’s kritiek op Fichte, en zelfs het omvangrijk gebruik en misbruik dat hij maakt van begrippen, stellingen en methodes van de *Wissenschaftslehre* mogelijk en gemakkelijk: hij kan altijd tegen Fichte spreken in naam van wat Fichte zelf alleen als weten herkent.

De idee van een zuiver theoretisch weten, waarvan we sinds Platoon en Aristoteles en tot nu toe leven en soms ook sterven, tracht Hegel dus te redden door dit weten te verabsoluteren, door erop te wijzen dat slechts dat wat men kan weten waar en werkelijk kan zijn; maar wat kan dat helpen wanneer dit ware en werkelijke, waarvan we zuiver theoretisch kunnen weet hebben, niets zou zijn dan deze absoluutheid van dit weten zelf en we niet meer zouden in staat zijn als werkelijk en waar te nemen wat in tegenstelling met dit „weten” onophoudelijk de realiteit van ons leven blijft? Om nog een andere getuige op te roepen voor de geesteshouding van de mensen die iets beginnen te begrijpen in het tijdperk van Hegel, namelijk Goethe, die overigens aan Fichte met betrekking tot diens *Wissenschaftslehre* schreef dat

12. *Rückerinnerungen, Antworten, Fragen* (1799), *WW.*, III, blz. 206-207.

13. *Die Bestimmung des Menschen*, *WW.*, III, blz. 342.

14. Zie *Rückerinnerungen, Antworten, Fragen*, *WW.*, III, blz. 208.

deze niets bevatte „das ich nicht verstünde oder wenigstens zu verstehen glaubte, nichts das sich nicht an meine gewohnte Denkart willig anschlosse”¹⁵: Goethe laat Wagner tegen Faust zeggen:

Tut nicht ein braver Mann genug,
Die Kunst, die man ihm übertrug,
Gewissenhaft und pünktlich auszuüben?
Wenn du als Jüngling deinen Vater ehrst,
So wirst du gern von ihm empfangen;
Wenn du als Mann die Wissenschaft vermehrest,
So kann dein Sohn zu höherm Ziel gelangen.

En Faust laat hij antwoorden:

O glücklich, wer noch hoffen kann,
Aus diesem Meer des Irrtums aufzutauchen!
Was man nicht weiß, das eben brauchte man,
Und was man weiß, kann man nicht brauchen.¹⁶

Een beetje verder volgt de beruchte vervloeking van de schepping die begint met de verzen:

Verflucht voraus die hohe Meinung,
Womit der Geist sich selbst umfängt!

en eindigt met:

Fluch sei der Hoffnung! Fluch dem Glauben!
Und Fluch vor allen der Geduld!¹⁷

Wel, inmiddels hebben de mensen de wetenschap nog in belangrijke mate verder vermeerderd; hun zonen gaan misschien nog hogere doeleinden bereiken (bv. met de snelheid van het licht binnen kleine vier jaar de meest nabije vaste ster bereiken – tot aan de maan is het maar één lichtseconde; of binnen 30 jaar de petroleumvoorraden van de aarde uitputten, volgens het Westduits wetenschapsministerie), we zwemmen vol hoop in de vloeistof van de wetenschap die Goethe „ein Meer des Irrtums” dierf noemen, we hebben geleerd

15. Brief van Goethe aan Fichte van 24 juni 1794, *Fichte, Briefwechsel* (ed. Schulz), I, blz. 378.

16. *Faust*, I, v. 1057-1067.

17. *Faust*, I, v. 1591-1606.

te gebruiken wát men weet. Misschien een heel gewoon proces van aanpassing : wanneer men niet krijgt wat men eigenlijk zou nodig hebben, dan gebruikt men uiteindelijk dat wat men wel ter beschikking heeft of krijgt¹⁸.

Wenden wij ons echter terug naar Hegel, naar een tijdperk waar het zover nog niet gekomen was ; Hegel aan wie we het misschien te danken of te wijten hebben dat we terecht gekomen zijn waar we nu zijn, omdat hij de idee van het zuiver theoretisch weten nog eens heeft weten te redden op een ogenblik dat ze voor het eerst ernstig in 't gedrang was gekomen zonder al door voldoende omvangrijke realisaties zichzelf in de leefwereld te hebben gevestigd.

Hegel beseftte ten volle dat het niet kon volstaan het weten voor absoluut te verklaren door eenvoudig alle realiteit buiten het weten voor nietig te verklaren. Men moest integendeel positief aantonen dat het weten, tenminste volgens zijn absolute idee, alle werkelijkheid daadwerkelijk omsluit en bewaart. Hij heeft niet Fichtes stelling rechtstreeks durven tegenspreken, volgens dewelke alle realiteit die voor ons bepaald ontstaat door niet-filosoferen, op het vlak van de zuivere bespiegeling noodzakelijk verdwijnt. Maar hij heeft een middel gezocht en gevonden, misschien bij Fichte zelf, misschien bij Spinoza, om aan te tonen of tenminste te doen aannemen, dat dit subtiliseren, dit doen verdwijnen, deze opheffing van de realiteit van het (theoretisch) onwetend leven door de speculatieve beschouwing op zijn beurt moet worden beschouwd als het authentiek weerhouden van het enig ware, van wat in dit proces lijkt te verdwijnen. Dat middel draagt de naam van dialectica. Hoe werkt deze ? Hoe *moet* ze werken ?

C. Laat ons eerst even de taak zelf wat nader verduidelijken door te omschrijven hoe het eigenlijk gebeurt dat het theoretisch weten ertoe leidt de realiteit die zijn onderwerp vormt te doen verdwijnen. Dat houdt verband met het feit dat we streng theoretisch van al wat

18. „The man who is denied the opportunity of taking decisions of importance begins to regard as important the decisions he is allowed to take.” C. Northcote PARKINSON, *Parkinson's Law*, London, 1958, blz. 112.

voorkomt altijd slechts de noodzakelijke mogelijkheidsvoorwaarden kunnen te weten komen¹⁹. Deze noodzakelijke mogelijkheidsvoorwaarden zijn datgene zonder hetwelk wat zich realiter voordoet niet zou kunnen bestaan of zich voordoen, maar uiteraard zijn zij niet zonder meer datgene waardoor het reële daadwerkelijk tot stand komt, zich voordoet en bestaat. Wanneer ons weten deze noodzakelijke mogelijkheidsvoorwaarden in 't oog vat, en wel als het enige wat we echt objectief te weten kunnen komen en bijgevolg als het enig ware van de zaak en het eigenlijk werkelijke, dan komt al daarmee de realiteit zelf in een eigensoortige onverschilligheid terecht, omdat namelijk de noodzakelijke mogelijkheidsvoorwaarden zelf tegenover die realiteit uiteraard onverschillig staan. De realiteit begint al te verdwijnen waar ze in ons weten wordt vervangen door haar noodzakelijke mogelijkheidsvoorwaarden. Nu zijn echter deze weliswaar nooit de voldoende redenen of oorzaken van precies datgene waarvan ze slechts de noodzakelijke mogelijkheidsvoorwaarden zijn, m.a.w. slechts de mogelijkheid, niet de werkelijkheid van het eerstbedoelde reële vloeit eruit voort, maar wel hebben deze noodzakelijke mogelijkheidsvoorwaarden op hun beurt hun eigen gevolgen waarvoor ze wél voldoende redenen of oorzaken zijn. En deze op hun manier reële gevolgen van beginselen, die met betrekking tot de eerstbedoelde realiteit slechts noodzakelijke mogelijkheidsvoorwaarden vormen, zijn het nu eigenlijk die op het gebied van de wetenschap voortdurend drijven – en meer dan drijven – de oorspronkelijke realiteit zelf daadwerkelijk te verdringen.

Nu is de taak duidelijk. Wanneer men wil stellen dat de opbrengst van het weten het absolute is, moet men kunnen aantonen dat door de herleiding van het reële tot zijn noodzakelijke mogelijkheidsvoorwaarden, waardoor het reële lijkt als dusdanig te verdwijnen er in feite niets van teloor zou gaan. Met andere woorden, men moet trachten aan

19. Ik beschouw verificatiemethodes als niet bevredigend onder zuiver teoretisch oogpunt ; vgl. mijn boek *Vom Gesichtspunkt der Phänomenologie*, Den Haag, 1968, blz. 1-18 ; betreffende de notie van noodzakelijke mogelijkheidsvoorwaarde ook blz. 72-105 ; ofwel *Das Grundlegende und das Wesentliche*, Den Haag, 1965.

te tonen dat de noodzakelijke mogelijkheidsvoorwaarden, zonder dewelke het reële niet kan bestaan, wel degelijk ook precies van dit reële de voldoende bestaansredenen of oorzaken inhoudt waardoor het feitelijk bestaat. Hoe kan dat?

Wel, dat kan door middel van een formalisering van de ambivalentie van alle grondverhoudingen. Die werd voor het eerst implicite ontdekt en uitgesproken door Spinoza, in een definitie uit de *Ethica*, naar dewelke Hegel eigenaardigerwijze nooit schijnt te hebben verwezen, alhoewel hij anders geen enkele gelegenheid laat ontsnappen om een of ander over Spinoza te vertellen²⁰. Die definitie²¹ veronderstelt, als een trouwens onuitgesproken axioma, dat indien A datgene is waardoor B bestaat, B iets is zonder hetwelk A niet kan bestaan; indien A dus voldoende reden van B is, is B noodzakelijke mogelijkheidsvoorwaarde (conditie) van A; kortom: oorzaken veroorzaken niets anders dan hun eigen voorwaarden, en condities conditioneren niets anders dan hun eigen oorzaken. Men kan dit axioma formaliseren door te zeggen: Wanneer A hoe dan ook grond van B is, dan is B ook altijd een grond van A. Men ziet er hierbij van af dat die grondverhouding volgens het vooropgesteld axioma geenszins symmetrisch is, geenszins dezelfde in de twee richtingen. Maar wanneer men die verhouding formaliseert, dan heeft men schijnbaar het recht om alle grondverhoudingen terug te brengen tot wat in werkelijkheid slechts één speciaal geval is van die ambivalentie (overigens het enig geval waarover Spinoza in zijn definitie het uitdrukkelijk had): Wanneer namelijk A oorzaak van B én B oorzaak van A is, dan is ook A voorwaarde van B en ook B voorwaarde van A, en omgekeerd, én A én B zijn volgens Spinoza in dit geval in wezen identiek. Wel, juist daarop berust Hegels dialektische methode. Ze berust op een stelselmatige verwarring of verwisseling van wat een voldoende reden is, waardoor iets bestaat of tot stand komt (*διὰ τί*), en van wat slechts een noodzakelijke mogelijkheidsvoorwaarde is zonder dewelke iets niet kan

20. Zie voor het volgende ook mijn studie „Spinoza und die Metaphysik der Subjektivität”, *Zeitschrift für philosophische Forschung*, XXII (1968), blz. 165-186.

21. *Ethica*, II, def. II.

bestaan of tot stand komen (*ὅτι ἄρα*). Ik geef hier maar een voorbeeld uit het eerste hoofdstuk („Die sinnliche Gewißheit”) van de *Phänomenologie*. Hegel schrijft:

„Ich habe die Gewißheit *durch* ein anderes, nämlich die Sache; und diese ist ebenso in der Gewißheit *durch* ein anderes, nämlich *durch* Ich.” Om het éérste punt toe te lichten gaat hij voort: „Es ist in [der sinnlichen Gewißheit] eines als das einfache unmittelbar Seiende oder als das Wesen gesetzt, *der Gegenstand*, das andere aber, als das Unwesentliche und Vermittelte, welches darin nicht *an sich*, sondern *durch ein anderes* ist, Ich, *ein Wissen*, das den Gegenstand nur darum weiß, weil *er* ist, und das sein oder auch nicht sein kann. Der Gegenstand aber *ist*, das Wahre, und das Wesen; er *ist*, gleichgültig dagegen ob er gewußt wird oder nicht; er bleibt, wenn er auch nicht gewußt wird; das Wissen aber ist nicht, wenn nicht der Gegenstand ist.”²² Het weten is, zegt Hegel dus, *doordat* het object is. Waarom? Dit weten kan *niet zonder* het object zijn, terwijl het object wél kan zijn zonder dat er een weten van bestaat. Met andere woorden, voor Hegel is het object voldoende reden van het weten – *omdat* het de noodzakelijke mogelijkheidsvoorwaarde ervan is. Of veeleer, Hegel ziet er blijkbaar zelfs geen verschil in. – Deze formalisering van de ambivalentie van alle grondverhoudingen laat hem dan toe gelijk welke grondverhouding voor te stellen als identiteitsverhouding en alles met alles in het absoluut weten en tenslotte mét het absoluut weten te identificeren.

Betekent dit nu dat men Hegel ofwel een sofist moet noemen, ofwel onbekwaam moet verklaren tot logisch denken? Neen. Hegel heeft vermoedelijk begrepen dat de idee van een zuiver theoretisch weten slechts te redden is wanneer men het weten, dit weten, als iets absoluuts poneert of postuleert. Hij heeft verder de noodzaak aangevoeld om de ambivalentie van alle grondverhoudingen te formaliseren wanneer men de idee van het zuiver theoretisch weten wil handhaven door haar

22. *Phänomenologie des Geistes*, blz. 80-81. Het gecursiveerde is onderlijnd door Hegel, het gespatieerde door mij.

te verabsoluteren. Indien het echter onmogelijk zou blijken de ambivalentie van alle grondverhoudingen te formaliseren, dan zou hieruit volgen wat Hegel in feite uiteindelijk heeft laten zien : *Dat de idee van een zuiver theoretisch weten onverenigbaar is met de ambivalentie van alle grondverhoudingen*. Indien anderzijds uitsluitend de verabsoluteerde idee van een zuiver theoretisch weten ertoe kan dienen om de formalisering van de ambivalente grondverhoudingen voor te houden en te verdedigen, moet men inderdaad vaststellen dat Hegel de grond-idee en de stelling van het absoluut weten altijd maar is blijven voorop stellen als een postulaat.

III.

En Husserl dan ? Ik heb, zo kan het voorkomen, tot nu toe nog geen woord over de fenomenologie gezegd. En toch was het voorafgaande daar niet vreemd aan. Hegel heb ik hierboven vanuit een fenomenologisch oogpunt beschouwd. Ik ging daarbij uit van Husserl en ook van Heidegger, van Merleau-Ponty en ook van Sartre, en niet op de laatste plaats van De Waelhens. Tegenspraken tussen mijn zienswijze en uitspraken van de vermelde fenomenologen over Hegel zijn mij wel bewust, maar zij nemen niet weg dat ik van hun heb geleerd wat mij nu betreffende Hegel duidelijk lijkt. Wat ik tot hiertoe heb uiteengezet, zou kunnen worden beschouwd als een poging om, door middel van een kritiek op Hegel, éénerzijds de noodzakelijkheid van het uitgangspunt van de fenomenologie van Husserl aan te tonen, en anderzijds de perspectieven aan te duiden welke de fenomenologie zal moeten ingaan, volgens de resultaten die Husserl heeft kunnen bereiken. Toch meen ik nog even duidelijk te moeten maken in hoever ik in het voorgaande inderdaad heb gesproken vanuit een fenomenologisch oogpunt. Ik zal hierbij vooral aansluiten bij Husserl, en bij diens verhouding tot Hegel.

Een eerste opmerking : Husserl heeft Hegel omzeggens niet gekend. Dat is een feit. Maar wat kan en wat moet een dergelijk feit betekenen ? Indien er enig verband bestaat tussen de filosofie en de werkelijk-

heid, dan zijn er twee wegen om vertrouwd te zijn of te worden met een bepaalde filosofie ; de weg, namelijk, langs dewelke men toegang vindt tot datgene waarover een filosoof het heeft door na te gaan wat hij zegt en schrijft, en de weg langs dewelke men voor eigen rekening de werkelijkheid leert kennen waarover een filosofische schrijver het heeft. En eigenlijk is dit laatste onmisbaar ook bij het volgen van de eerste weg, terwijl het eerste dan toch niet strikt en voor iedereen onmisbaar is bij het volgen van de tweede weg. Er zou in werkelijkheid van filosofie geen spraak meer kunnen zijn indien men niet het recht had om een vermoeden uit te spreken als dit : Husserl heeft van Hegel meer af geweten dan vele hoogintelligente en terecht hoog gewaardeerde specialisten van de Hegel-lectuur. Want Husserl heeft uit zichzelf begrepen waarover het bij Hegel gaat, en waarom het er werkelijk over gaat : of en hoe de idee van een zuiver theoretisch weten, waarop de mensheid van ons tijdperk al haar hoop stelt, zal en moet kunnen verdedigd en gered worden.

Precies in deze zin beoogt Husserl hetzelfde als Hegel. „Philosophie als strenge Wissenschaft’ und zwar als universale und absolut begründende, darf nicht aufgegeben werden, ehe nicht von neuem und in radikalstem Ernste ein Versuch ihrer wirklichen Begründung gemacht ... ist”, schrijft hij nog in het *Nachwort zu meinen ‘Ideen ...’*²³. Wat heet „Philosophie als strenge Wissenschaft’ ? Onder dit begrip, zegt Husserl op dezelfde plaats, „restituere ich die ursprünglichste Idee der Philosophie, die, seit ihrer ersten festen Formulierung durch Platon, unserer europäischen Philosophie und Wissenschaft zugrunde liegt.”²⁴ Welke idee is dat ? „Der Grundcharakter der von Thales ausgehenden griechischen Wissenschaft ist ‘Philosophie’, ist systematische Auswirkung eines von allen sonstigen Abzweckungen befreiten theoretischen Interesses, des Interesses an der Wahrheit rein um der Wahrheit willen.”²⁵ Deze idee is oud, Husserl herneemt haar. Maar ze is volgens hem nog altijd niet daadwerkelijk gerealiseerd, namelijk

23. *WW.*, V, blz. 139-140.

24. *WW.*, V, blz. 139.

25. „Die Idee einer philosophischen Kultur”, *WW.*, VII, blz. 203.

nog altijd niet overeenkomstig haar eigen streng wetenschappelijke eisen. Daartoe moet de fenomenologie dienen, volgens haar oorspronkelijk husserliaans opzet.

En op dit punt moet ik nu terug komen op een eigenaardig paradox in Husserls stellingname ten opzichte van Hegel waarover ik het al had in een artikel over „Husserl et l'idéalisme classique” die nu al tien jaar geleden verschenen is in de *Revue philosophique de Louvain*²⁶. Het komt, kort gezegd, op het volgende neer: Husserl is het principiële eens met het inhoudelijke van Hegels filosofische wereldbeschouwing; maar hij beschouwt Hegels filosofie precies als een *bloße Weltanschauung*, als een constructie zonder waarachtig wetenschappelijk fundament, als uitdrukking van juiste ideeën, die echter niet streng wetenschappelijk gerealiseerd zijn. Het paradoxale is hierbij dat de inhoud van Hegels wereldbeschouwing, waarmee Husserl zich akkoord verklaart, juist geen ander is dan de verdediging van de absolute idee van een zuiver theoretisch weten. Men zou dus volgens Husserl moeten zeggen dat de filosofie van Hegel niets anders is dan de wetenschap als wereldbeschouwing. Inderdaad is Hegels *System der Wissenschaft* een constructie, in deze zin dat hij met vol bewustzijn heeft getracht het absolute weten te realiseren door het zelf uitsluitend te ontwikkelen uit de absolute idee van een absoluut weten zelf. Vandaar ook de kritiek die ik zelf tegen Hegel heb gericht. Husserl wil daartegen doen gelden dat de idee van een zuiver theoretisch weten daadwerkelijk streng wetenschappelijk gerealiseerd moet worden, zonder beroep te doen op enige vooropstelling, en door een methode die zich vrij houdt van elke constructie, door terug te gaan op absolute en absoluut zelfevidente gegevens. Die methode noemt hij fenomenologische reductie. Om te beginnen moet bv. het absoluut subject-charakter van een bewustzijn dat tot volstrekt adequaat weten in staat zou zijn niet alleen, hoe goed ook gemotiveerd vanuit de absolute idee van het weten zelf, gepostuleerd worden, maar het moet

26. Herziene nieuwe afdruck in Duitse versie in mijn boek *Vom Gesichtspunkt der Phänomenologie*, blz. 18-71.

gerealiseerd worden door mijzelf die dergelijk weten beoogt tot dit absoluut bewustzijn te herleiden.

De eerste stappen in deze goede richting hebben volgens Husserl Descartes, Locke, Berkeley, Hume en Kant gezet. Hegel daarentegen weigerde elke andere vorm van realisatie van het weten dan diegene die gaat langs de immanente ontplooiing van de absolute idee van het weten zelf. Maar heeft hij niet in feite zijn goede redenen hiervoor gehad? Waren het niet precies al die pogingen van Descartes tot Kant en Fichte die de idee zelf van het zuiver theoretisch weten in toenemende mate in het gedrang hebben gebracht? Zou het dan per slot van rekening niet dit de enige wijze zijn waarop deze idee zou kunnen gehandhaafd worden, namelijk de wetenschap zelf als pure wereldbeschouwing voor te stellen? Inderdaad, wat betekent het zuiver theoretisch weten anders dan een weten dat steunt op een zuiver beschouwende verhouding tot de wereld?

Husserl heeft de pogingen van Descartes tot Kant en Fichte om de idee van het zuiver theoretisch weten daadwerkelijk te realiseren nog eens radikaal hernieuwd. Maar wat betekent al zijn radikaliteit, en dat is de andere kant van ons paradox, wanneer ook hij van één vooropstelling zich nooit vrijmaakt: namelijk van de vooropgestelde idee van een streng theoretisch weten zelf, idee die hij precies tracht te realiseren? Blijft hij daarmee niet ook zelf nog de gevangene van deze wereldbeschouwing: die van het zuiver theoretisch weten? Anderzijds, waartoe heeft zijn poging om deze idee zelf streng wetenschappelijk waar te maken geleid? Tot een radikaal begrip van de *Krisis der europäischen Wissenschaften* als de „Krisis des europäischen Menschentums.”²⁷

Het lijkt dat de idee van een zuiver theoretisch weten, d.w.z. de sofia van wat tot nog toe voor ons filosofie heet, zich slechts zolang kan handhaven als *niet* wordt overgegaan tot haar daadwerkelijke radikale realisering. Marx heeft, met betrekking tot Hegel overigens, gezegd: men moet niet geloven, „*die Philosophie verwirklichen zu*

27. *WW.*, VI, blz. 1: „Die Krisis der Wissenschaften als Ausdruck der radikalen Lebenskrisis des europäischen Menschentums.”

können, ohne sie aufzuheben."²⁸ Precies dit heeft Husserl misschien gedaan. Vandaar wat vandaag fenomenologische wijsbegeerte is. Hegel anderzijds heeft begrepen hoe men de filosofie als filotheorie best zou kunnen verdedigen: door elke poging om haarzelf wetenschappelijk te realiseren, anders dan door de ontplooiing van haar vooropgestelde idee, absoluut uit te weg te gaan, en gewoon het zuiver theoretisch weten als wereldbeschouwing te practiseren. Daarom is de wijsbegeerte van Hegel de wetenschappelijke wereldbeschouwing van onze tijd. Ik geloof echter niet dat ze nog een grote toekomst voor zich heeft.

ZUSAMMENFASSUNG: *Hegel und die Phänomenologie.*

Hegels Philosophie ist die wissenschaftliche Weltanschauung unserer Zeit, so lautet die These, d.h. Ausdruck einer selbst zur Ideologie entarteten Idee von Wissen, in die unser Zeitalter, als das „Zeitalter der Wissenschaft“, alle Hoffnung der Menschheit setzt. Es ist die der klassischen griechischen Philosophie entstammende Idee, daß wahres Wissen, und mithin grundlegend auch für jede erfolgversprechende Praxis, allein rein theoretisches Wissen sei. Dieses Wissen fordert Objektivität, weil es für das einzig Wirkliche das in sich und an sich Bestimmte hält und Wahrheit nur in der Anpassung an das an sich so Seiende erblickt.

Die Neuzeit ist das Zeitalter, in dem Philosophie und Wissenschaft diese überkommene Idee einerseits praktisch, andererseits auch selbst erst theoretisch zu verwirklichen unternehmen. Die bald rasch sich aufhäufenden praktischen Erfolge der modernen Wissenschaft sind bekannt. Die Versuche zu einer streng wissenschaftlichen Begründung rein theoretischen Wissens im Sinne der Idee dieses Wissens selbst, welche die Geschichte der Philosophie der Neuzeit von Descartes bis Fichte ausfüllen, führen indessen zu einer unwiderstehlich zunehmenden Einsicht in die Wirklichkeitsfremdheit der Idee rein theoretischen Wissens. Fichte zuerst sah zwischen Wissen – im Sinne dieser Idee – und Realität eine unüberwindliche Kluft sich auftun. Angesichts dessen hat sich Hegel, um diese Idee zu retten, auf die verzweifelte Auskunft verlegt, dieses Wissen absolut zu setzen. Damit konnte er jederlei Bedenken, welches sich vom absoluten Standpunkt des Wissens entfernte und auf die Realität verweisen wollte, den Weg verlegen. Die Aufhebung aller Realität im absolut gesetzten Wissen aber, behauptete Hegel, bewahre in Wahrheit das Ganze, welches an ihr allein das Wahre sei. Dies nachzuweisen, diente ihm das Mittel der „Dialektik“, welche auf einer

28. „Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie. Einleitung“, *WW.* (ed. Institut für Marxismus-Leninismus), I, blz. 384. Zie ook *Vom Gesichtspunkt der Phänomenologie*, blz. 212-213.

systematischen Verwechslung von notwendigen Möglichkeitsbedingungen und zureichenden Gründen beruht.

Indem jedoch Hegel die Idee rein theoretischen Wissens absolut setzte und somit der Forderung entzog, sie ihren eigenen theoretischen Ansprüchen gemäß streng wissenschaftlich zu begründen und zu verwirklichen, machte er das Wissen selbst zum bloßen Glaubensgegenstande einer Weltanschauung. Husserl andererseits teilte zwar diesen Glauben, doch erneuerte er onder der Losung „Philosophie als strenge Wissenschaft“ jene Forderung, damit aber jenen seit den Cartesianischen Meditationen eingeleiteten kritischen Prozeß, der nunmehr scheint, das Urteil aufzunötigen: Rein theoretisches Wissen ist selbst nur praktisch zu verwirklichen auf den Boden einer Weltanschauung, welche als solche im Widerspruch steht zu den Forderungen des Wissens selber. Der Versuch einer selbst streng wissenschaftlichen Verwirklichung der Idee rein theoretischen Wissens hingegen, den zuletzt Husserl unternahm, zwang die phänomenologische Philosophie zu einer Umwertung der Idee des Wissens. In Wirklichkeit ist theoretisches Wissen nicht Wissen, *sofern* und *weil* es rein theoretisches ist, sondern *sofern* es das *nicht* und *wiewohl* es nur theoretisches ist.